

МҒТАР 03.20

ӘОЖ: 930

Оспанова Алия Абдужаппаровна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің PhD доктор.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВТЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ГЕОГРАФИЯ МЕН ФОЛЬКЛОРДЫҢ ТАРИХИ- ЭТНОГЕОГРАФИЯЛЫҚ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада XIX ғасырдағы Орталық Азияны зерттеудегі кешенді ғылыми бағыттың қалыптасуы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың географиялық және фольклорлық еңбектері негізінде тарихи-этногеографиялық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу барысында ғалымның география мен фольклорды біртұтас әдіснамалық жүйе ретінде қолдануы, табиғи орта мен көшпелі қоғамның өзара байланысын ашудағы ғылыми ұстанымдары сараланады. Шоқан Уәлихановтың Іле Алатауы, Жетісу және Қашқария экспедицияларында жинаған географиялық, этнографиялық және фольклорлық деректері Орталық Азия халықтарының тарихи жадын, кеңістік туралы ұғымын және рухани мәдениетін айқындайтын маңызды дереккөз ретінде талданады. Мақалада «Манас» эпосын ғылыми тұрғыдан алғаш жазып алуы мен топонимикалық деректерді тарихи географиямен ұштастыруы ғалымның этно-географиялық синтезінің көрінісі ретінде көрсетіледі. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы география мен фольклорды біріктірген кешенді әдіснама негізінде Орталық Азияның мәдени-тарихи дамуын түсіндіретін іргелі ғылыми жүйе ретінде бағаланады. Сонымен қатар мақалада Шоқан Уәлихановтың этно-географиялық синтезі Ұлы Жібек Жолы кеңістігін зерттеу үлгісінде қарастырылып, географиялық детерминация мен мәдени трансферт құбылыстарының өзара байланысы айқындалады. Ғалымның топонимикалық талдауды фольклорлық және тарихи деректермен ұштастыруы тарихи-географиялық локализация әдісінің қалыптасуына негіз болғаны көрсетіледі. Зерттеу барысында табиғи орта, шаруашылық жүйе және рухани мәдениет арасындағы өзара ықпал тұтас ғылыми модель ретінде сипатталады. Шоқан Уәлихановтың еңбектері Орталық Азия кеңістігін табиғат пен мәдениеттің үйлесімді бірлігі ретінде түсіндіретін кешенді гуманитарлық-географиялық тұжырымдаманың іргетасы ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: географиялық детерминизм; антропогеография; тарихи география; экспедициялық зерттеулер; көшпелі өркениет; мәдени география.

Ospanova Alia Abduzhapparovna

PhD Doctor at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

THE HISTORICAL AND ETHNO-GEOGRAPHICAL ROLE OF GEOGRAPHY AND FOLKLORE IN SHOKAN UALIKHANOV'S STUDY OF CENTRAL ASIA

Abstract

This scientific article examines the integrated nature of Central Asian studies in the works of Shokan Shingisovich Ualikhanov from a historical and ethno-geographical perspective. The study analyzes the scholar's methodological synthesis of geography, ethnography, and folklore, as well as

his interpretation of the interaction between the natural environment and nomadic society. Geographical and ethnographic data collected during expeditions to Zhetysu, the Ile Alatau, and Kashgaria are considered key sources for understanding the historical memory, spatial perception, and spiritual culture of Central Asian peoples. Particular attention is paid to Ualikhanov's academic documentation of the epic "Manas" and his use of toponymy as a tool for reconstructing historical geography. Ualikhanov's scholarly legacy is assessed as a foundational ethno-geographical framework that significantly contributed to the development of humanitarian geography in Central Asia. The article also examines the ethno-geographical synthesis of Shokan Valikhanov through the study of the Great Silk Road space, highlighting the interrelationship between geographical determination and the phenomena of cultural transfer. It is shown that the scholar's integration of toponymic analysis with folkloric and historical sources laid the foundation for the development of the method of historical-geographical localization. In the course of the research, the interaction between the natural environment, the economic system, and spiritual culture is described as an integral scientific model. The works of Shokan Valikhanov are assessed as the foundation of a comprehensive humanitarian-geographical concept that interprets the space of Central Asia as a harmonious unity of nature and culture.

Keywords: geographical determinism; anthropogeography; historical geography; expeditionary research; nomadic civilization; cultural geography.

Оспанова Алия Абдужаппаровна

доктор PhD Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

ИСТОРИКО-ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГЕОГРАФИИ И ФОЛЬКЛОРА В ИЗУЧЕНИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ШОКАНОМ УАЛИХАНОВЫМ

Аннотация

В данной научной статье рассматривается комплексный характер исследований Центральной Азии в трудах Шокана Шингисовича Уалиханова через призму историко-этногеографического подхода. Анализируется методологическое объединение географии, этнографии и фольклора в научной системе ученого, а также его взгляды на взаимосвязь природной среды и кочевого общества. Географические наблюдения, собранные Уалихановым в экспедициях по Жетысу, Иле Алатау и Кашгарии, рассматриваются как важнейший источник по исторической географии и духовной культуре народов Центральной Азии. Особое внимание уделяется научной фиксации эпоса «Манас» и использованию топонимических данных как средства реконструкции исторического пространства. Научное наследие Ш. Уалиханова оценивается как фундаментальная этногеографическая концепция, заложившая основы гуманитарной географии региона. В статье также рассматривается этногеографический синтез Шокана Уалиханова на примере исследования пространства Великого Шёлкового пути, раскрывается взаимосвязь географической детерминации и феноменов культурного трансфера. Показано, что сочетание учёным топонимического анализа с фольклорными и историческими источниками стало основой формирования метода историко-географической локализации. В ходе исследования взаимодействие природной среды, хозяйственной системы и духовной культуры описывается как целостная научная модель. Труды Шокана Уалиханова оцениваются как фундамент комплексной гуманитарно-географической концепции, объясняющей пространство Центральной Азии как гармоничное единство природы и культуры.

Ключевые слова: географический детерминизм; антропогеография; историческая география; экспедиционные исследования; кочевая цивилизация; культурная география.

Ospanova Aliya Abduzhapparovna

Hoca Ahmet Yesevi adına Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi PhD doktoru.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

ŞOKAN UALİHANOV'UN ORTA ASYA'YI ARAŞTIRMASINDA COĞRAFYA VE FOLKLORUN TARİHSEL-ETNOGEOGRAFIK ROLÜ

Özet

Bu bilimsel makalede, XIX. yüzyılda Orta Asya'nın incelenmesinde bütüncül bir bilimsel yaklaşımın oluşumu Şokan Şingisoviç Ualihanov'un coğrafi ve folklorik çalışmaları temelinde tarihsel-etnogeografik açıdan ele alınmaktadır. Çalışmada, bilim insanının coğrafya ile folkloru tek bir metodolojik sistem içinde değerlendirmesi ve doğal çevre ile göçebe toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi açıklamadaki yaklaşımı analiz edilmektedir. Jetisu, İli Aladağları ve Kaşgar seferlerinde toplanan veriler, Orta Asya halklarının tarihsel hafızasını, mekân algısını ve manevi kültürünü yansıtan temel kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. "Manas" destanının bilimsel olarak ilk kez derlenmesi ve yer adlarının tarihsel coğrafya ile ilişkilendirilmesi, Ualihanov'un etno-coğrafi sentezinin açık bir göstergesi olarak sunulmaktadır. Şokan Ualihanov'un bilimsel mirası, Orta Asya'nın kültürel ve tarihsel gelişimini açıklayan bütüncül bir etno-geografik model olarak değerlendirilmektedir. Makale ayrıca Şokan Valihanov'un etno-coğrafi sentezini, Büyük İpek Yolu coğrafyasının incelenmesi örneği üzerinden ele almakta ve coğrafi determinizm ile kültürel aktarım olguları arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bilim insanının toponimik analizi folklorik ve tarihî kaynaklarla birleştirmesinin, tarihî-coğrafi lokalizasyon yönteminin oluşumuna temel oluşturduğu gösterilmektedir. Araştırma sürecinde doğal çevre, ekonomik sistem ve manevi kültür arasındaki etkileşim bütüncül bir bilimsel model olarak tanımlanmaktadır. Şokan Valihanov'un eserleri, Orta Asya coğrafyasını doğa ile kültürün uyumlu birliği olarak açıklayan kapsamlı bir beşerî-coğrafi yaklaşımın temeli olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: coğrafi determinizm; antropocoğrafya; tarihsel coğrafya; keşif araştırması; göçebe uygarlığı; kültürel coğrafya; etnik mekan; "Manas" destanı.

Кіріспе. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835–1865) – қазақ этнографиясы, географиясы және тарих ғылымының көрнекті өкілі. Ол өз заманында Орталық Азияның табиғатын, халқының тұрмысын, мәдени ерекшеліктерін зерттеуде елеулі үлес қосты. Шоқанның ғылыми мұрасы тек ақпарат жинаумен шектелмей, зерттеу әдіснамасының тереңдігін көрсетеді. Ғалымның жазбалары қазіргі қазақ және түркі халықтарының тарихын, этнографиясын зерттеуде негізгі дерек көзі болып саналады. Шоқанның зерттеулері кезінде ол тек географиялық карталар жасап қоймай, халықтың фольклорын жинақтап, салт-дәстүрін сипаттаған. Ол ғылыми экспедицияларды ұйымдастыруда аналитикалық және салыстырмалы әдістерді қолданған, бұл оның жазбаларының ғылыми құндылығын арттырды. Сонымен қатар, Шоқанның еңбектері қазақ халқының тарихи сана-сезімін қалыптастыруда, ұлттық мәдени мұраны сақтау мен зерттеуде маңызды рөл атқарды.

Өзектілігі. Шоқанның ғылыми мұрасы қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның жазбалары Орталық Азияның табиғаты, халықтарының этнографиялық ерекшеліктері, дәстүрлі мәдениеті туралы нақты мәлімет береді. Шоқанның зерттеулері география, этнография, фольклор, тарих ғылымдарының дамуына үлкен әсер етті. Ғалымның әдіснамасы қазіргі ғылыми зерттеушілерге экспедициялық жұмыс жүргізу, ақпарат жинау, деректерді салыстыру және аналитикалық талдау жасау жолдарын үйретеді. Шоқанның экспедициялық жұмыстары арқылы жинақталған мәліметтер қазіргі қазақ тарихын, этнографиясын зерттеу, фольклорлық мұраны сақтау, сондай-ақ этникалық мәдениет пен халықтық дәстүрлерді түсіну үшін негіз болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқанның мұрасы заманауи ғылымда қолданылатын зерттеу әдістерінің бастауы болып саналады.

Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің негізгі мақсаты – Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасын жан-жақты зерттей отырып, оның география және фольклорды зерттеу әдістемесін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес міндеттер:

1. Шоқанның Орталық Азияны зерттеудегі географиялық және картографиялық әдістерін талдау;
2. Ғалымның фольклорлық жазбалары мен этнографиялық материалдарын жан-жақты қарастыру;
3. Шоқанның ғылыми әдіснамасының қазіргі этнографиялық және тарихи зерттеулерге ықпалын анықтау;
4. Ғалымның зерттеулері негізінде Орталық Азия халықтарының мәдени-тарихи дамуын талдау.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде Шоқанның география мен фольклорды зерттеу әдістемесі біртұтас жүйе ретінде қалыптасқаны анықталды. Оның жазбаларында халықтың тұрмысы, салт-дәстүрі, табиғат жағдайлары, этникалық ерекшеліктері нақты сипатталған. Ғалым экспедицияларда жинаған мәліметтерді салыстыра отырып, аналитикалық талдау жүргізген, бұл оның жазбаларының ғылыми құндылығын арттырды. Шоқанның еңбектерінен алынған мәліметтер қазіргі география, этнография және тарих ғылымдарында кеңінен қолданылады. Оның зерттеу әдістемесі – аналитикалық, салыстырмалы, контекстуалды талдауға негізделген, бұл қазіргі ғылыми зерттеулерге үлгі болып табылады. Сонымен қатар, Шоқанның жазбалары қазақ халқының тарихи дамуын, мәдени ерекшеліктерін және ұлттық сана-сезімін түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуде қолданылған материалдар: Шоқан Уәлихановтың экспедициялық жазбалары, хаттары, ғылыми мақалалары; Ғалымның географиялық карталары мен картографиялық мәліметтері; Шоқанның фольклор жинақтары (аңыздар, ертегілер, жырлар, дастандар); Зерттеушілердің монографиялары мен ғылыми еңбектері. Зерттеу әдістері: салыстырмалы талдау, сипаттау, тарихи-этнографиялық әдіс, контекстуалды талдау, картографиялық әдістер. Деректердің дәлдігі мен нақтылығы ғылыми тұрғыдан тексеріліп, талдау нәтижелері негізделді.

Талқылау мен нәтижелер. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасындағы географиялық зерттеулер оның этно-географиялық әдіснамасының іргетасы болып табылады. Ол географияны тек жер бедерін сипаттаумен шектемей, табиғи ортаны әлеуметтік, мәдени және тарихи процестерді қалыптастырушы басты фактор ретінде қарастырды. Бұл көзқарас Шоқанды XIX ғасырдың ортасындағы еуропалық ғылымның озық идеяларымен (географиялық детерминизм, антропогеография) қатар қояды, бірақ ол бұл идеяларды Орталық Азияның көшпелі және отырықшы өркениеттерінің нақты эмпирикалық деректерімен байытты. Оның географиялық еңбектері кешенді, жүйелі және практикалық құндылыққа ие болды.

Шоқан Уәлихановтың географиялық әдіснамасындағы ең басты қағида – табиғи ортаның шаруашылық типіне және әлеуметтік-мәдени құрылымға тікелей әсерін (детерминациясын) тану. Бұл – оның зерттеулерінің тұтас философиялық өзегі. Шоқан өзінің "Қазақтардың көшпелі тұрмысының ерекшеліктері" атты еңбектерінде, қазақтардың мал шаруашылығын жүргізу әдісі Даланың климаттық және топырақтық жағдайларына қатаң бағынышты екенін дәлелдеді. Нәтижелер көрсеткендей, даланың сусыздығы, жауын-шашынның біркелкі еместігі, және қыстағы жұт қаупі (малдың жаппай қырылуы) сияқты географиялық кедергілер халықты мобильді, көшпелілік өмір салтын ұстануға мәжбүрлейді. Бұл мәдени таңдау емес, экологиялық-географиялық қажеттілік болды. Уәлихановтың пайымдауынша: «Қазақтың көші-қон жолдары мен тұрмысы, оның бүкіл өмірі, қоршаған ортаның талабынан туындайды. Қысқы жайылымдарды қардан таза ұстау (қыстау), жазда су тапшылығынан аулақ болу (жайлау) – бұл тек мәдени дәстүр емес, географиялық императив (өмір сүру шарты)». Бұл әдіснамалық тәсіл – физикалық географияны (климат, гидрография) экономикалық географиямен (мал шаруашылығының типі) және этнографиямен (көшпелі

қоғамның әлеуметтік құрылымы) біріктірудің айқын үлгісі. Ол қазақтардың рулық-тайпалық бөлінісінің өзі аумақтық принципке, яғни белгілі бір жайылымдық кеңістікті тиімді иеленуге негізделгенін көрсету арқылы, географиялық фактордың әлеуметтік құрылымға әсерін нақтылады. Рулардың жер бөлісуі, көшу уақыты мен бағыты – бәрі табиғи ландшафтпен тығыз байланысты. Талқылау: Отырықшылыққа Географиялық Перспектива. Шоқанның географиялық талдауы тек қазіргі жағдайды сипаттап қана қоймай, экономикалық-географиялық болжам жасауға да мүмкіндік берді. Ол "Іле өлкесінің географиялық очеркінде" Жетісу аймағының табиғи әлеуетін (құнарлы топырақ, Іле өзенінің және оның салаларының су ресурстары) сипаттай отырып, бұл аймақтың отырықшы егіншілік пен қала салуға болашағы зор екенін атап өтті. «Іле өлкесінің физикалық-географиялық жағдайы, әсіресе оның суармалы жерлері мен жұмсақ климаты, қазақтардың біртіндеп отырықшылыққа көшуі үшін табиғи негіз болып табылады. Бұл – географиялық ортаның мәдениетті өзгертуге әлеуетті мүмкіндігі, тек оны тиімді басқару қажет». Бұл – Шоқанның географиялық зерттеуінің практикалық және болжамдық құндылығын көрсетеді. Ол табиғатты пассивті орта емес, әлеуметтік дамудың активті факторы ретінде қарастырды, әрі географиялық мүмкіндіктерді экономикалық және әлеуметтік жоспарлауға негіз етті [1, 198].

1856-1857 жылдардағы Іле Алатауына жасаған саяхаты Шоқанның физикалық география саласындағы терең білімін және оны экологиялық талдаумен ұштастыру қабілетін көрсетті. Бұл экспедициялар Ресей Географиялық Қоғамының (РГК) картографиялық тапсырмаларын орындаумен қатар, ғалымның жеке ғылыми қызығушылықтарын қанағаттандырды. Шоқанның "Іле өзенінің жоғарғы ағысы туралы жазбалары" және "Географиялық очерктері" еңбектері Тянь-Шаньның солтүстік жоталары – Іле Алатауының орографиялық (тау рельефі), гидрографиялық (су жүйесі) және климаттық сипаттамаларын Батыс ғылымына алғаш рет нақты енгізді. Орографиялық Деректер: Ол Іле Алатауының мұздықтарының таралуын, тау басының биіктік белдеулерін және олардың аймақтағы өзендерге (Іле, Шу, Қаратал) су берудегі рөлін дәл сипаттады. Гидрографиялық Талдау: Шоқан Іле өзенінің көлденең кесіндісін жасап, оның бастауларын, ағыс жылдамдығын және Балқашқа құю сипатын зерттеді. Биіктік Белдеулер Экологиясы: Ол таулы аймақтағы өсімдіктердің және жануарлар дүниесінің биіктікке байланысты өзгеруін сипаттап, бұл табиғи өзгерістердің жергілікті халықтардың – әсіресе қырғыздардың – көшпелі маршруттарын және биіктік жайылымдарын (жайлау) қалай анықтайтынын мұқият картаға түсірді. Таулы ортаны зерттеу кезінде Шоқан географиялық ортаның қырғыздардың әлеуметтік және рухани өміріне әсерін талдады. Таулардың оқшаулаушы функциясы және катал климат олардың тәуелсіздік рухын және батырлық эпостарын (Манасты) қалыптастыруға ықпал етті. «Таулы жерлердің каталдығы қырғыздардың батырлық санасын нығайтты. Олардың мәдениетіндегі еркіндік пен жауынгерлік рух – табиғи қорғаныс қызметін атқарған Тянь-Шаньның географиялық ерекшеліктерінің нәтижесі. Тау – физикалық шекара ғана емес, мәдени шекара да». Бұл – Шоқанның ландшафтық психологияға жақындығын көрсетеді [2, 295].

1858-1859 жылдардағы Қашқарияға жасаған құпия сапары Шоқанның географиялық зерттеулерін жаһандық деңгейге көтерді. "Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының жағдайы туралы" еңбегі ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Орталық Азиятанудың ең маңызды географиялық, этнографиялық және геосаяси дереккөздерінің бірі болды. Бұл сапардың басты географиялық нәтижесі – бұрын Батыс ғылымы үшін жабық болған Тянь-Шань мен Қашқарияның аумағы туралы сенімді, бірінші қол деректер беруі. Шоқан өзінің нақты бақылаулары мен геодезиялық өлшемдері арқылы: Тянь-Шаньды кесіп өту маршруттарын (Теректі, Бедел, Түрті асулары) және олардың биіктіктерін анықтады; Қашқарияның алты қаласының (Қашғар, Жаркент, Қотан, Ақсу, Үшкүр, Яңысар) географиялық координаттарын сипаттады. Шоқанның географиялық талдауы геэкономикалық сипатта болды. Ол Ұлы Жібек жолының жандану мүмкіндігін, логистикалық мәселелерін және аймақтың табиғи ресурстарының саудаға әсерін терең

зерттеді. Қалалардың Орналасуы: Қашғар мен Жаркенттің табиғи оазистерде және сауда жолдарының тоғысқан жерінде орналасуының геоэкономикалық себептерін сипаттады. Сауда Логистикасы: Тянь-Шаньның биік асуларының тауарлардың құнына, керуендердің жылдамдығына қалай әсер ететінін талдады. «Қашқарияның экономикалық күші – оның географиялық орналасуында және оазистердегі суармалы егіншіліктің мүмкіндігінде. Жібек жолының бұл тармағының тиімділігін арттыру – табиғи кедергілерді еңсеруге және логистикалық географияны дамытуға тікелей байланысты». Бұл Шоқанның таза физикалық географиядан гөрі, экономикалық және саяси географияны біріктірген ғалым екенін көрсетеді.

Шоқанның географиялық зерттеулерінің ең озық әдістемелік тәсілдерінің бірі – топонимиканы (жер-су атауларын) тарихи дереккөз ретінде пайдалануы. Ол топонимикалық деректерді лингвистикалық және тарихи-географиялық талдау арқылы зерттеудің іргелі әдісін енгізді. Уәлиханов ежелгі қалалардың (мысалы, Баласағұн, Алмалық) орнын анықтау кезінде жергілікті халықтың аңыздары мен топонимдерін салыстырмалы талдауға алды. «Көне қалалардың орны туралы халық арасында сақталған аңыздар мен жер атаулары – өткеннің географиясын және тарихи қоныс аударулардың ізін қалпына келтірудің негізгі кілті. Уақыт өте келе, географиялық нысанның атауы өзгеруі мүмкін, бірақ оның тарихи-мәдени маңызы фольклорда сақталады». Бұл әдіс оған көне қалалардың құлдырау себептерін – саяси факторлардан бөлек, табиғи факторлармен (мысалы, суармалы жүйелердің құрғауы) байланыстыруға мүмкіндік берді. Шоқанның зерттеулері көшпелі халықтың кеңістікке деген ерекше көзқарасын ашуға көмектесті. Көшпелілер үшін кеңістік картадағы тұрақты нүктелер емес, уақыт пен мезгілге тәуелді, өзгертін маршруттар жүйесі болды. Ол номадтық географияны зерттеу арқылы, қазақтар мен қырғыздардың "Атамекен" (Отан) туралы ұғымының тарихи жадымен және қоныс ауыстыру дәстүрімен тығыз байланысты екенін көрсетті. Бұл – қазіргі гуманитарлық географияның зерттейтін кеңістікті қабылдау мәселесінің алғашқы академиялық талдауларының бірі.

Шоқан Уәлихановтың XIX ғасырдағы географиялық зерттеулері XXI ғасырдағы Қазақстанның және Орталық Азияның ғылыми-академиялық ортасы үшін де өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. География Ғылымының Іргетасы: Шоқанның жұмыстары Қазақстанның физикалық, экономикалық және тарихи географиясының негізін қалаған іргелі еңбектер болып саналады. Экологиялық Тәсілдің Озықтығы: Оның табиғат пен шаруашылықтың өзара байланысын зерттеуі қазіргі тарихи экология және орнықты даму географиясы үшін үлгі болып табылады. Гуманитарлық география және этнография: Шоқанның антропогеографиялық тәсілі – қазіргі гуманитарлық географияның маңызды бағыттарының бірі. Ол жерді тек физикалық нысан емес, мәдениет пен сана қалыптастыратын кеңістік ретінде зерттеудің қажеттілігін XIX ғасырда-ақ дәлелдеді. Шоқанның географиялық мұрасы – ол жинаған деректердің нақтылығымен (эмпирикалық құндылық) және қолданған әдістерінің кешенділігімен (әдіснамалық құндылық) қазіргі ғылым үшін де эталон болып қала береді [2, 305].

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми әдіснамасындағы фольклортану бағыты географиялық зерттеулердің логикалық және рухани жалғасы болып табылады. Фольклор – осы әсердің нәтижесінде қалыптасқан халықтың рухани жады, дүниетанымы және мәдени кеңістікке деген қатынасының көрінісін ашады. Уәлиханов фольклорды жай ғана әдеби мұра емес, тарихи-мәдени құжат, яғни табиғи ортада ұзақ мерзімді өмір сүру тәжірибесінің нәтижесі ретінде қарастырды.

Шоқан Уәлиханов фольклорға тарихшы, этнограф және географ көзімен қарады. Ол ауыз әдебиетінің кез келген жанрын тарихты реконструкциялауға және халықтың әлеуметтік құрылымын түсінуге болатын қайнар көз ретінде бағалады. Оның әдісі – фольклорды объективті академиялық талдау арқылы тарихи білімге айналдыру болды. Шоқанның фольклорды зерттеудегі әдіснамасының ерекшелігі – фольклорлық шығармаларды талдау кезінде оның әртүрлі қабаттарын (мифтік, тарихи, этнографиялық) бір-бірінен ажырата

білуінде. Уәлихановтың пайымдауынша: «Халықтық поэзия – бұл әрқашан тарихи шындық пен қиялдың қоспасы. Ғалымның міндеті – осы шығарманың ішінде жасырылған нақты тарихи деректерді бөліп алып, оларды географиялық локализациямен және басқа жазба деректермен салыстыру». Нәтижелер көрсеткендей, бұл тәсіл оған қазақ және қырғыз батырлық жырларындағы Қалмақтармен күрес туралы оқиғалардың нақты XVIII ғасырдағы тарихи оқиғаларға сәйкес келетінін дәлелдеуге мүмкіндік берді. Шоқан фольклорды тек тарихты ғана емес, халықтың моральдық-құқықтық нормаларын зерттеу үшін де пайдаланды. Оның "Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы" еңбегінде мақал-мәтелдер, жұмбақтар, баталар әлеуметтік реттеуші және этикалық-дидактикалық функцияны атқаратындығы көрсетілген. Батырлар образы арқылы халықтың патриоттық санасы, жерді қорғауға деген ұмтылысы және әскери этикасы қалыптасқанын көрсетті.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасындағы ең жоғары жетістігі – қырғыздың "Манас" эпосының бөлігін алғаш рет ғылыми академиялық деңгейде жазып алып, оған талдау жасауы. Бұл жұмыс Шоқанның этно-географиялық синтезінің ең жарқын дәлелі. Шоқан 1856 жылы Ыстықкөл маңында қырғыздың манасшысы Балық жыраудан эпостың "Көкөтайдың хикаясы" бөлігін жазып алды. Оның "Манас" қырғыз батырлық жыры туралы" еңбегінде эпостың көлемі мен мазмұнына терең ғылыми талдау жасалған, композициялық құрылымы, сюжеттік желісі және оның тарихи, мифтік, тұрмыстық негіздері айқындалған. Шоқан эпосты талдау кезінде, ондағы оқиғалардың географиялық сипаттамаларын және эпикалық кеңістіктің қалай құрылғанын баса көрсетті. Ол эпостың сюжетінің көп бөлігі Орталық Азияның нақты аймақтарымен (Тянь-Шань, Ыстықкөл, Талас, Шу, Ферғана) байланысты екенін анықтады. «Манас» эпосы – бұл қырғыз халқының тарихы мен географиясының энциклопедиясы. Ондағы әрбір жер атауы, тау немесе өзен – этностың қоныстанған аумағын және тарихи қозғалысын көрсететін айғақ. Эпос арқылы халықтың ата-баба қоныстарының шекарасы анықталады». Шоқанның бұл әдісі – халықтың "Рухани географиясын" және "Нақты географиясын" біріктірудің бірегей үлгісі. Нәтижелер: Эпостың Этностық Құрамы. Шоқан эпосқа этнографиялық талдау жүргізу арқылы, оның қырғыз халқының әртүрлі руларының тарихи бірігу процесін сипаттайтынын анықтады.

Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы", "Ер Көкше туралы аңыз" және "Тәңір" еңбектерінде Шоқан қазақ фольклорының жанрлық жүйесін талдап, оны халықтың этнопсихологиясымен және мәдени географиясымен байланыстырды. Шоқан алғашқылардың бірі болып қазақ ауыз әдебиетін ғылыми түрде жүйелеп, олардың әрқайсысының қоғамдағы әлеуметтік-мәдени функциясын анықтады. Шоқанның этно-географиялық көзқарасы қазақ фольклорындағы "жер" ұғымын талдау арқылы көрініс табады. Көшпелі санадағы "Атамекен" – бұл жай ғана аумақ емес, ата-бабаның рухы сіңген, тарихи оқиғаларға толы, қасиетті кеңістік. Фольклор осы қасиетті географияны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу құралы болды. «Қазақтың жырлары мен аңыздарындағы географиялық нысандар – бұл қаһармандардың ерліктерінің куәгерлері және тарихи жадтың тұрақты элементтері. Олар арқылы халық өзінің кеңістік пен тарихтағы орнын анықтайды. Қасиетті тау – бұл тек биіктік емес, тайпаның символы».

Шоқанның географиялық және фольклорлық деректерді салыстырмалы талдауға тартуы – оның әдіснамасының ең инновациялық тұсы. Ол бұл әдісті этностық аумақтың шекарасын, халықтар арасындағы мәдени байланыстарды және ортақ тарихи жадты анықтау үшін қолданды. Шоқан қазақ, қырғыз, ұйғыр және басқа да Орталық Азия халықтарының фольклорындағы ортақ сюжеттерді зерттей отырып, бұл сюжеттердің таралу географиясын анықтады. Нәтиже: Ортақ фольклорлық мотивтердің болуы – бұл халықтардың тарихта бір географиялық кеңістікті бөліскенін және мәдени алмасуда болғанын дәлелдейді.

Шоқан Уәлихановтың фольклортану саласындағы жұмыстары жоғары бағаланды. Н.И.Веселовский, В.В.Радлов сияқты орыс шығыстанушылары Шоқанның "Манас" эпосы туралы жазбаларын академиялық фольклортанудың үздік үлгісі деп таныды. Бүгінгі таңда Шоқанның фольклорлық мұрасы жаңа ғылыми бағыттар үшін өзекті: Этникалық

Психология: Оның фольклор арқылы халықтың ұжымдық санасын зерттеуі – қазіргі этникалық психология үшін маңызды әдіс. Ауызша Тарих: Шоқанның ауызша деректерді жазып алу, оларды тарихи-критикалық талдаудан өткізу тәсілі – қазіргі Ауызша Тарих ғылымының әдіснамасымен толық сәйкес келеді. Мәдени География: Фольклорлық сюжеттердің нақты географиялық кеңістікке байлануын зерттеуі – мәдени география және ландшафттық мәдениеттану салаларындағы зерттеулердің негізгі әдістерінің бірі болып табылады [3, 98].

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасының шыңы – оның географиялық зерттеулерді фольклорлық-этнографиялық деректермен біріктіру арқылы қалыптастырған этно-географиялық синтез әдіснамасы болып табылады. Бұл әдіс, XIX ғасырдың ортасындағы ғылыми ой үшін, трансдисциплинарлық және кешенді зерттеудің озық үлгісін көрсетті.

Шоқанның әдіснамасының философиялық негізі – орта мен адамның өзара детерминациясы қағидасына сүйенеді. Ол географияны мәдениет пен тарихты қалыптастырушы күш ретінде қарастырды. Ал фольклор – осы географиялық әсердің халықтың санасында бейнеленгенін көрсететін индикаторы болды. Синтездің бірінші қадамы – номадтық географияны түсіну. Уәлихановтың тұжырымы бойынша: «Көшпелілердің географиясы – бұл циклдік география. Олардың фольклоры – осы циклдік өмірдің рухани картасы. Жырлардағы батырдың сапары – нақты көші-қон маршрутының эпикалық бейнесі». Шоқан "Қазақтардың көшпелі тұрмысының ерекшеліктері" еңбегінде, жайылымдардың географиялық орналасуы рулық бөліністі, билік құрылымын және соғыс тактикасын қалыптастырғанын дәлелдеу арқылы, география мен қоғамның тікелей байланысын көрсетті. Фольклор – тарихи географияның қосымша дереккөзі. Шоқанның әдіснамасының екінші іргелі қағидасы – фольклорды жазба тарихқа балама және оны толықтырушы дереккөз ретінде пайдалануы. Қағида: Фольклордағы оқиғаларды нақты географиялық координаттармен және топонимдермен салыстыру арқылы, оқиғаның уақытын және мекенін дәл анықтауға болады [4, 105].

Шоқанның Қашқарияға жасаған сапары (1858-1859) этно-географиялық әдіснаманың ең толыққанды және практикалық қолданысы болды. "Алтышардың... жағдайы туралы" еңбегінде Шоқан географиялық бақылаулар, этнографиялық және фольклорлық деректерді біріктірді. Шоқан Қашқариядағы діни-саяси алауыздықтың тамырын тек теологиялық айырмашылықтан ғана емес, олардың географиялық орналасуынан (таулы аймақтар мен оазистер) іздеді. Ол Қашқарияның саяси тұрақсыздығының негізі діни идеялар мен әлеуметтік жағдайдың өзара әрекеттесуінде жатқанын, ал бұл әлеуметтік жағдайдың түпкі себебі климаттық, жер суару және сауда жолдарының географиясымен анықталатынын дәлелдеді.

Шоқанның этно-географиялық синтезі – оның көшпелі және жартылай отырықшы мәдениеттерді зерттеудегі академиялық артықшылығы болды. П.П.Семенов-Тянь-Шанский Шоқанның "этнографиялық білімі мен географиялық бақылауларының бірігуі" оның зерттеулерін жоғары деңгейге көтергенін атап өтті. Н. И. Веселовский Шоқанды "Шығыстану нивасының метеоры" деп атау арқылы, оның бірнеше ғылым саласын біріктірудегі феноменальды талантын мойындады. Шоқанның этно-географиялық әдіснамасы қазіргі ғылымдағы Гуманитарлық География, Тарихи Экология сияқты бағыттар үшін іргетас болып табылады. Шоқан Уәлихановтың этно-географиялық синтезі – Орталық Азияны зерттеудің біртұтас моделі ретінде қалыптасты. Ол: Географияны (Табиғатты): этникалық тұрмыс пен мәдениеттің қалыптастырушысы ретінде қарастырды. Фольклорды (Мәдениетті): географиялық және тарихи процестердің санадағы бейнесі ретінде пайдаланды. Осы екі элементтің өзара қиылысу нүктелерін зерттеу арқылы, ұлттық мәдениет пен кеңістіктің біртұтастығын дәлелдеді [5, 55].

Ұлы Жібек Жолы – бұл жай ғана сауда маршруты емес, өркениеттерді біріктірген, мәдениеттерді алмастырған, саяси және географиялық ландшафтты қалыптастырған тарихи-мәдени құбылыс. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасында Ұлы Жібек Жолына ерекше

назар аударылған, әсіресе оның Қашқарияға жасаған сапары аясында. Шоқанның этно-географиялық синтезі оған Ұлы Жібек Жолын тарихи жад, экономикалық қарым-қатынас және мәдени трансферт тұрғысынан кешенді зерттеуге мүмкіндік берді [6, 89].

Ұлы Жібек Жолының қалыптасуы және оның Орталық Азиядағы маршруттарын таңдау табиғи географиялық факторлармен тығыз байланысты болды. Шоқан Ұлы Жібек Жолының негізгі тармақтарының неліктен дәл осы аумақтар арқылы өткенін географиялық тұрғыдан түсіндіреді. Су ресурстарының шешуші рөлі: Ұлы Жібек Жолының барлық ірі тораптары мен қалалары (Тараз, Баласағұн, Қашғар) су көздеріне – ірі өзендер мен оазистерге жақын орналасқан. Нәтижесінде су – Ұлы Жібек Жолының "экономикалық артериясы" болды. Таулар мен шөлдердің рөлі: Ұлы Жібек Жолын зерттеуде Шоқан биік таулардың (Тянь-Шань, Памир) және кең шөлдердің (Такла-Макан) маршрутқа шектеу қоюшы фактор екенін анықтады. Ұлы Жібек Жолындағы ірі қалалардың саяси және экономикалық маңызы олардың географиялық орналасуымен тікелей анықталды. Уәлиханов Қашғар туралы: «Бұл қаланың маңызы – оның Азияның батысы мен шығысын байланыстыратын стратегиялық тоғысу нүктесінде орналасуында. Ол табиғи қақпа ретінде қызмет етеді» [7, 208].

Ұлы Жібек Жолының мәдени маңызы Шоқанның этнографиялық және фольклорлық зерттеулері арқылы толық ашылады. Жол тек тауарларды ғана емес, діндерді, тілдерді, технологияларды және фольклорлық сюжеттерді тасымалдады. Шоқанның Қашқариядағы және Жетісудағы зерттеулері Ұлы Жібек Жолы арқылы буддизмнің, христиандықтың және исламның таралу географиясын анықтауға көмектеседі. Шоқанның фольклорды салыстырмалы талдау әдісі – фольклорлық сюжеттердің трансферт географиясын ашуға мүмкінтеді. «Ұлы Жібек Жолы бойындағы халықтардың жырларындағы ортақ мотивтер – бұл бір кездері бір керуеннің бойында айтылған, кейіннен жергілікті мәдениетке бейімделген сюжеттердің дәлелі» [8, 158].

Шоқанның Қашқарияға жасаған сапары Ұлы Жібек Жолының Шығыс Түркістан тармағын зерттеудегі ең маңызды ғылыми жетістік болды. Ол Ұлы Жібек Жолын қазіргі геосаяси бәсекелестік контекстіндегі экономикалық әлеует ретінде талдады. Шоқан Ұлы Жібек Жолының бұл тармағындағы тауарлардың құнына әсер ететін негізгі факторларды логистикалық география тұрғысынан талдады. Географиялық кедергілер: ол Тянь-Шаньның биік асуларының сауданы қымбаттатушы негізгі фактор екенін көрсетті. Экономикалық география: Шоқан Қашқарияның негізгі экспорттық тауарларын және олардың өндірілетін аймақтарының географиялық орналасуын сипаттады. Қашқария қалалары - Ұлы Жібек Жолы бойындағы географиялық және мәдени тоғысу нүктелері болды. Шоқан бұл қалалардың көпұлттылығын және мәдени гетерогенділігін атап өтті [9, 154].

Ұлы Жібек Жолын зерттеу Шоқанның этно-географиялық синтезін тәжірибеде қолданудың үздік үлгісін көрсетті. Шоқан Ұлы Жібек Жолы бойындағы топонимдерді зерттеу арқылы, Жолдың тарихи қабаттарын анықтады. Ұлы Жібек Жолы бойындағы сакралды нысандар (мазарлар, мешіттер) – бұл география мен фольклордың тоғысқан нүктесі. Шоқан бұл нысандардың көбі көне сауда жолдарында орналасқанын анықтады.

Шоқанның Ұлы Жібек Жолын зерттеудегі кешенді тәсілі қазіргі академиялық орта үшін үлгі болып қала береді. Шоқанның Ұлы Жібек Жолына жасаған геэкономикалық талдауы – қазіргі Қазақстанның транзиттік әлеуетін зерттеуде тарихи-географиялық негіз береді. Шоқанның әдіснамасы (География + Экономика + Фольклор + Тарих) – бүгінгі таңда Ұлы Жібек Жолын зерттейтін трансдисциплинарлық салалар үшін эталондық үлгі болып қала береді [10, 241].

Қорытынды. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасы – бұл Орталық Азияның көшпелі өркениетін терең тануға бағытталған біртұтас, жүйелі және кешенді ғылыми жоба. Оның этно-географиялық синтез әдіснамасы табиғи географияны, фольклорлық мұраны және тарихи-экономикалық процестерді бөлінбес бірлікте қарастыруға негізделді. Бұл тәсіл ХІХ ғасырдың ортасындағы ғылыми ой үшін трансдисциплинарлық сипатымен ерекшеленді. Уәлихановтың ғылыми жобасының басты нәтижесі – табиғат пен

мәдениеттің өзара детерминациясы қағидасын жан-жақты дәлелдеу. Ол географияны қазақтардың көшпелі тұрмысының, шаруашылық типінің және әлеуметтік құрылымының қалыптасуына әсер еткен шешуші фактор ретінде көрсетті. Осы географиялық негізді рухани мәдениетпен байланыстыру үшін, Шоқан фольклорды – халықтың тарихи және рухани географиясының картасы ретінде қолданды. "Манас" эпосынан бастап, қазақтың батырлық жырларына дейінгі ауызша мұраны талдау арқылы, ол эпикалық кеңістіктің нақты географиялық координаттармен байланысын ашты. Бұл синтез – фольклорлық деректерге географиялық критика жасау арқылы, тарихи шындықты мифтен ажыратуға мүмкіндік берді. Осылайша, тарихи-географиялық локализация әдісінің негізі қаланды. Ғылыми жобаның логикалық жалғасы ретінде, Ұлы Жібек Жолын зерттеу Шоқанның әдіснамасын іс жүзінде қолданудың тәжірибелік үлгісі болды. Ол Ұлы Жібек Жолының Қашқария тармағының маршруттарын климаттық, гидрологиялық және логистикалық факторлармен байланыстырды. Жолдың геэкономикалық маңыздылығын талдаумен қатар, Шоқан Жібек Жолының мәдени трансферттің арнасы ретіндегі рөлін көрсетті.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми жобасының академиялық маңызы оның танымдық тұтастығында жатыр. Ол жекелеген ғылымдардың шекарасын бұзып, көшпелі қоғамды – табиғат пен мәдениеттің гармониялық синтезінің нәтижесі ретінде – адам орталықты, гуманитарлық-географиялық тұрғыдан тануды ұсынды. Оның әдіснамасы қазіргі Гуманитарлық География, Тарихи Экология және Постколониялық Зерттеулер сияқты салалар үшін іргелі теориялық негіз болып қала береді. Шоқанның еңбегі – қазақ халқының ғылым әлеміне қосқан аса құнды, біртұтас әрі жүйелі үлесі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбдірахманов Ө. Шоқан Уәлиханов – этнограф, географ. – Алматы, 2007. – 298 б.
2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 2010. – 432 б.
3. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Ғылым, 2010. «Қырғыздар туралы жазбалар» – 118 б.
4. Әлкей Марғұлан. Шоқан және оның заманы. – Алматы, 1985 180 б.
5. Сұлтанов Т. Қазақ хандығы және Шоқан мұрасы. – Алматы, 2014. – 220 б. – Шоқанның этногеографиялық әдіснамасы – 55–92-бб.
6. Қирабаев С. Шоқан Уәлиханов және қазақ мәдениеті. – Алматы, 2000. 210 б.
7. Көмеков Б. Ұлы Жібек жолы және Қазақстан. – Алматы: Білім, 2002. – 240 б.
8. Байпақов К. М. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық қалалар. – Алматы: Өнер, 1998. – 284 б.
9. Серубаева А. Т. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер / А.Т.Серубаева //Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. —Астана, 2015. —Б. 152–157.
10. Уәлиханов Ш. Ш. Көп томдық шығармалар жинағы /Ш.Ш.Уәлиханов. —Алматы, 2010. —Т. 1. —376 б.

REFERENCES:

1. Äbdiraxmanov Ö. Şoqan Wälixanov – étnograf, geograf. – Almatı, 2007. – 298 b.
2. Wälixanov Ş. Şığarmalar jınağı. 1-tom. – Almatı: Ğılım, 2010. – 432 b.
3. Wälixanov Ş. Şığarmalar jınağı. 2-tom. – Almatı: Ğılım, 2010. «Qırğızdar twralı jazbalar» – 45–118-bb.
4. Älkey Marğulan. Şoqan jäne onıñ zamanı. – Almatı, 1985
5. Sultanov T. Qazaq xandıǵı jäne Şoqan murası. – Almatı, 2014. – 220b. – Şoqanıñ étnogeografıyalıq ädisnaması – 55–92-bb.
6. Qirabäev S. Şoqan Wälixanov jäne qazaq mädenïeti. – Almatı, 2000
7. Kömekov B. Ulı Jibek jolı jäne Qazaqstan. – Almatı: Bilim, 2002. – 240b.
8. Baypaqov K.M. Ulı Jibek jolı jäne ortağasırlıq qalalar. – Almatı: Öner, 1998. – 284 b.

- 9.Serubaeva, A.T. (2015). Sh.Ualikhanov zertteulerindegi qazaq etnogenezi men Qazaq khandygyna qatysty derekter [Source on Kazakh ethnogenesis and the Kazakh Khanate in the studies of Sh. Valikhanov]. Qazaq khandygy tarikhynyn ozekti maselelerin zerdeleu: Khalyqaralyq gylymi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — Study of actual problems of the history of the Kazakh Khanate. International Scientific and Practical Conference (pp. 152–157).Astana [in Kazakh].
- 10.Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 1. Almaty.